

УДК 330.342

Кушнір Л.Л.,
к.е.н., доцент, доцент кафедри економічної
теорії та прикладної економіки
ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет
економіки і торгівлі»

ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ ЯК ІНДИКАТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ЇЇ ГОСПОДАРСЬКОГО МЕХАНІЗМУ

Постановка проблеми. Ефективне використання та науково організоване відтворення економічних ресурсів (факторів виробництва) являється характерною рисою розвиненої системи національної економіки, органічним і невід'ємним складником притаманного їй господарського механізму. Останній у загальному випадку розуміється як сукупність організаційно-економічних форм і методів державного впливу на економіку.

Об'єктивним індикатором ефективності функціонування господарського механізму національної економіки є зрушення в кількісних показниках і технічних характеристиках її основного капіталу, який в Україні внаслідок прискореного переходу до ринкових відносин зазнав складних і суперечливих трансформацій. Аналіз зв'язку між інституціональними трансформаціями основного капіталу, інтенсивністю відтворення даного ресурсу та ефективністю функціонування господарського механізму національної економіки України є актуальним з огляду на визрілу необхідність стратегічного планування економічного курсу держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам відтворення капіталу (в тому числі й основного) і трансформації господарського механізму національної економіки України в період її переходу до ринкових відносин присвячено чимало наукових праць. Частина з них мають статус монографічних досліджень. До таких, зокрема, належать монографії О.М. Алімова, В.М. Гейця, А.А. Гриценка, Н.І. Дучинської, Б.Є. Кваснюка, С.С. Ніколенка, Л.В. Шинкарук та інших дослідників. Аналіз цих та інших публікацій показує, що їх автори, зазвичай, розглядають проблему інтенсифікації відтворення основного капіталу та проблему формування ефективного господарського механізму як дві різні проблеми і не акцентують увагу на існуванні зв'язку між ними. Поміж тим, згаданий зв'язок є очевидним і його наукова актуалізація цілком своєчасна.

Постановка завдання. Мета даної статті – дослідити, як інституціональні трансформації основного капіталу та зміни у перебігу процесу його відтворення вплинули на ефективність функціонування господарського механізму економіки України в період її переходу до ринкових відносин; на прикладі аналізу основних результатів відтворення цього ресурсу показати, як державна економічна політика щодо відтворення факторів виробництва визначає перспективи сталості розвитку системи національного господарства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміни у процесі відтворення й технічних характеристик основних засобів являються об'єктивним результатом і специфічним індикатором ефективності господарського механізму національної економіки. Відмова від цілісної системи господарського механізму, що діяв в Україні до початку 1990-х рр., не принесла швидкого економічного успіху і зростання, соціального прогресу і технічної модернізації, яких очікували від роздержавлення і приватизації ресурсів основного капіталу країни.

З початку 1990-х рр. у зв'язку із саморозпуском СРСР та проголошенням Україною державного й економічного суверенітету проблема продуктивного використання ресурсів основного капіталу країни набула особливої гостроти. Відповідно до природно зумовлених факторів розвитку, суспільного поділу праці та п'ятирічних планів будівництва економіки в СРСР в Україні були нагромаджені значні потужності гірничо-металургійного комплексу, паливної і хімічної промисловості, важкого і середнього машинобудування, легкої та харчової промисловості, промисловості будівельних матеріалів, що значною мірою призначалися для задоволення загальносоюзних потреб.

До початку 1990-х рр. близько 40% основних фондів, розміщених на території України, припадало на підприємства союзних відомств. В управлінні союзних міністерств перебувало понад 70% промислово-виробничих фондів, більше 60% транспортних і шляхових об'єктів, 36% фондів будівельних організацій і близько 20% підприємств торгівлі та громадського харчування [1, с. 111]. «Нині, коли внутрішній ринок обмежився кордонами України, значна частина виробничих потужностей виявилася зайвою і належним чином не використовується. До того ж, порушилися виробничі зв'язки між підприємствами, що перебували в кооперації. Певна кількість промислових підприємств або суттєво

скоротила випуск своєї продукції, або спрямувала її переважну частину на зовнішні ринки..., а деякі взагалі перестали існувати» [2, с. 248-249].

Системні зміни, пов'язані із набуттям Україною державного й економічного суверенітету, знайшли своє відображення у трансформації відносин власності й господарського механізму країни. Перед початком реформ 1990-х рр. фактичним власником вітчизняного капіталу була держава. У складі державного сектора економіки України налічувалося близько 40 тис. середніх і 6 тис. великих підприємств [3, с. 9]. Де-юре державна власність поширювалась на всі види економічних ресурсів – землю, капітал, а також частково на працю. Де-факто станом на 1992 р. у державному секторі національної економіки України було зосереджено 73,2% основних засобів і 82,9% зайнятих працівників та випускалося 81,8% промислової продукції. Інтегральний показник частки державного сектора, за оцінками аналітиків, складав 77,0% [4, с. 41]. Така картина перед початком процесів роздержавлення і приватизації простежувалася і в промисловості, яка належала до найрозвиненіших галузей економіки України.

Процеси роздержавлення і приватизації засобів виробництва кардинально змінили картину власності на капітальні ресурси в розрізі суб'єктів власності, галузей економіки та регіонів країни. За даними відомчої звітності з питань приватизації Фонду державного майна України (ФДМУ), з початку процесу приватизації станом на 01.01.12 р. реформовано 127260 об'єктів, з яких більше ніж 3/4 (98481 об'єктів) належали до комунальної форми власності, інші (28779 об'єктів) – до державної [5].

Аналіз кількості об'єктів, що змінили державну форму власності, засвідчує, що до середини минулого десятиліття (2000-2010 рр.) структура власності на ресурси основного капіталу в Україні почала стабілізуватися (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка кількості об'єктів, що змінили державну форму власності
у 1992 р. – 9 місяців 2011 р.**

Роки	Всього	За групами				
		А	В, Г	Д	Е	Ж
1992–1993	1 623	789	826	8		
1994	2 795	1 377	1 408	10		
1995	4 099	1 759	2 319	21		
1996	4 680	2 330	1 980	197		173
1997	2 018	772	867	246		133
1998	1 952	651	754	278	6	263
1999	1659	682	256	386	166	169
2000	1 705	678	147	616	66	198
2001	1 650	816	89	599	26	120
2002	1 594	903	66	483	17	125
2003	1 569	998	37	397	25	112
2004	1 236	774	38	264	37	123
2005	890	549	11	234	19	77
2006	672	387	11	201	9	64
2007	488	372	7	49	15	45
2008	282	220	17	15	14	16
2009	250	191	11	23	9	16
2010	207	155	9	13	17	13
2011 Січень – Вересень	130	88	4	25	4	9

Джерело: наведено за даними [6]

Це дозволяє стверджувати, що перехід до ринкової економіки в руслі основного приватизаційного процесу тривав наближено 15 років. Для порівняння, процес одержавлення економічних ресурсів країни після революції 1917 р. також відбувався близько 15 років [7]. В обох випадках масштаби здійсненого соціального експерименту з штучного перепідпорядкування ресурсів не мають аналогів у світовій економічній історії.

Аналіз динаміки національних ресурсів основного капіталу за роки розвитку України як суверенної держави ілюструє суперечливу картину. Насамперед, несприятливих змін зазнала структура основних засобів провідної в минулому галузі національної економіки – промисловості. За даними Державної служби статистики України, основні засоби (у фактичних цінах на кінець року) становили у 2000 р. 828,8 млрд. грн., у т. ч. у промисловості – 285,3 млрд. грн., або 34,4% загального обсягу

основних засобів [8; с. 89-90, 105]. Станом на 01.01.10 р. загальний обсяг основних засобів склав 3903,7 млрд. грн., у т. ч. у промисловому секторі – 970,9 млрд. грн., або 24,9% (табл. 2).

Таблиця 2

Окремі показники внеску промисловості у розвиток національної економіки України в 1990-2009 рр.

Роки	Показники, %			
	основні засоби промисловості	валова додана вартість	випуск промислової продукції (в основних цінах)	середньорічна кількість найманих працівників
1990	32,4	36,0	50,7	30,4
1995	31,5	34,6	47,4	30,1
2000	34,4	31,4	47,0	29,7
2001	34,0	30,6	48,7	29,5
2002	35,2	30,8	48,4	29,2
2003	35,3	30,3	48,4	29,2
2004	36,9	28,5	48,0	30,1
2005	35,9	30,9	47,8	30,0
2006	33,5	31,7	46,5	29,4
2007	32,3	31,2	45,3	28,8
2008	24,1	30,1	44,5	28,0
2009	24,9	26,9	40,5	26,8

Джерело: наведено за даними [8, с. 105, 370; 9, с. 109, 386]

Як слідує з табл. 2, за 19 років (1990-2009 рр.) частка основних засобів вітчизняної промисловості зменшилася на 7,5%. Знизилися й інші показники: валова додана вартість – на 9,1%, випуск промислової продукції – на 10,2%, частка промислового персоналу – на 3,6%.

Несприятливих змін зазнав якісний стан основного капіталу української промисловості. Як слушно зазначає О.М. Алимов, найбільш суттєвим аспектом якісного стану основних засобів є їх структура за технологічними укладами [2, с. 254-257]. Згідно з теорією «довгих хвиль», протягом останніх століть виникло 5 технологічних укладів, кожний з яких формує свою виробничу структуру (табл. 3).

Таблиця 3

Структура технологічних укладів в промисловості України в 1999 р.

Технологічні уклади (наукомісткість продукції)	Характеристики технологічних укладів, %				
	промислова продукція	фінансування НТР	інноваційні витрати	інвестиції	інвестиції в модернізацію
6-й (4,36)	0,04	0,12	0,64	0,43	0,04
5-й (7,43)	4,71	23,55	8,64	4,52	6,56
4-й (2,41)	42,4	69,47	61,16	20,38	10,88
3-й (0,16)	52,85	6,86	29,55	74,67	82,51

Джерело: наведено за даними [10, с. 56]

Як слідує з даних, наведених у табл. 3, Україна ввійшла у XXI століття з надто низьким технологічним рівнем виробництва. Більше ніж 50% промислової продукції виробляв 3-й технологічний уклад. Майже три чверті всіх інвестицій спрямовувалися в 3-й технологічний уклад, який у розвинених країнах займав не більше 5-10%. Отже, в сучасній промисловості України домінують 3-й і 4-й уклади. Їх частка у промисловому виробництві становить 95%. Частка 5-го й 6-го (сучасного) укладів не перевищує 5%, що змушує визнати ситуацію із засобами праці в промисловості як катастрофічну.

Загрозовою є ситуація з відтворенням основного капіталу в сільському господарстві. Станом на початок 01.01.10 р. вартість основних засобів сільського господарства, мисливства, лісового господарства дорівнювала 103,2 млрд. грн. При цьому їх частка у складі основних засобів національної економіки за минуле десятиліття (2001-2010 рр.) неухильно скорочувалась від 10,2% (2001 р.) до 2,6% (на початок 2010 р.). Значного спаду зазнали й інші показники: валова додана вартість – на 8,0%, випуск продукції – на 6,3%, частка найманих працівників зменшилась на 10,5% (табл. 4).

З 1991 р. по 2010 р. невпинно погіршувалася технічна оснащеність вітчизняного сільського господарства. Катастрофічного скорочення зазнав парк сільськогосподарської техніки: тракторів з 495 тис. шт. до 147 тис. шт., зернозбиральних комбайнів з 107 тис. шт. до 32 тис. шт., вантажних автомобілів з 296 тис. шт. до 101 тис. шт. [11, с. 145]. В особливо загрозовому стані перебуває матеріально-технічне забезпечення фермерських господарств та сільських домогосподарств України.

Так, наприклад, у 2009 р. на 42101 фермерське господарство країни в середньому припадало лише 0,8 трактора, 0,4 сівалки, 0,2 зернозбирального комбайна. Наявний у господарствах машинний парк, його технічний стан не відповідає сучасному технологічному способу виробництва. Значною мірою це є наслідком процесів приватизації, в результаті яких було порушено цілісні майнові комплекси, що й призвело до дисбалансу ресурсів. Значно зменшилося внесення в ґрунт органічних і мінеральних добрив. Якщо в 1990 р. на 1 га посівної площі було внесено 8,6 т органічних добрив, то в 2010 р. – 0,5 т, а мінеральних – відповідно 141 кг і 58 кг поживної речовини, тобто у 2,4 раза менше [12, с. 51, 105-106, 179]. Не кращий стан склався в домашніх господарствах. У 2011 р. тільки 14,6% із них мали техніку, у тому числі плуг – 39,4%, крупорушку – 23,4%, сепаратор – 22,9%, трактор – 16,5%, сівалку – 11,9%, вантажний автомобіль – 2,9%. При цьому 89,3% сільських домогосподарств України використовують для обробітку землі ручну працю, а 10,9% обробляють її тільки вручну [13, с. 20].

Таблиця 4

Окремі показники внеску сільського господарства, мисливства, лісового господарства у розвиток національної економіки України у 2001–2009 рр.

Роки	Показники, %			
	основні засоби с/господарства, мисливства, лісового господарства	валова додана вартість с/господарства, мисливства, лісового господарства	випуск продукції с/господарства, мисливства, лісового господарства (в основних цінах)	кількість найманих працівників с/господарства, мисливства, лісового господарства
2001	10,2	16,3	14,4	17,1
2002	8,9	14,6	13,2	15,3
2003	7,6	12,1	10,9	13,1
2004	6,6	11,9	10,6	11,3
2005	6,0	10,4	9,5	10,0
2006	4,8	8,6	8,3	8,8
2007	3,9	7,5	7,2	7,6
2008	3,1	7,9	7,5	6,9
2009	2,6	8,3	8,1	6,6

Джерело: наведено за даними [8, с. 90, 138]

Характерною ознакою низької ефективності сучасного господарського механізму національної економіки України є високий рівень зносу основних засобів, що станом на 01.01.10 р. складав по країні 60,0%, а на 01.01.11 р. зріс до 74,9% [14, с. 257-258]. Особливо складним він є у розрізі окремих видів економічної діяльності, зокрема, у промисловості – 61,8%; в освіті – 62,4%; в діяльності транспорту та зв'язку – 83,9% [14, с. 283-285].

Є очевидним, що модель відтворення основного капіталу, яка склалася сьогодні в економіці України, працює вкрай неефективно. Як зазначається в авторитетних виданнях [2, с. 256-258], технічний стан і залишковий ресурс конструкцій і споруд більшості галузей господарства в Україні досить низький. Так, більшість нафтопроводів і газопроводів у державі експлуатуються понад 30 років. Як у край незадовільний оцінюється фахівцями стан об'єктів теплової енергетики, близько 75% енергоблоків якої відпрацювали свій ресурс чи близькі до його вичерпання. Турбінне устаткування майже всіх гідроелектростанцій Дніпровського каскаду експлуатується у важких режимах 25-55 років. Воно вичерпало свій ресурс, фізично спрацьоване і потребує термінової заміни. Відповідно до нормативних документів термін служби атомних електростанцій України становить 30-40 років. У розвинених країнах здійснюється активна робота щодо продовження ресурсу корпусів реакторів до 60. В Україні навіть нові атомні реактори, що недавно введені в дію, за оцінками фахівців, мають численні недоробки і відхилення від проектів [2, с. 256-257].

Аналіз показників процесу відтворення основних засобів може свідчити, що в Україні він є надто повільним (табл. 5).

Зважаючи на такі низькі темпи оновлення останніх, неважко підрахувати, що термін окупності основних засобів у державі 30-35 років. До речі, в західних країнах процес окупності основних засобів коливається в межах 5-8 років, що означає відставання України в 3-4 рази [2, с. 257]. У розрізі регіонів показники окупності основних засобів мають досить велику диференціацію. Якщо прийняти весь обсяг введення нових основних засобів по країні за 100%, то, наприклад, частка м. Києва в цьому обсягу становила в 2009 р. 15,0%, Донецької області – 12,6%, Дніпропетровської – 9,3%. Найменша частка припадала на Рівненську область – 1,2% та на м. Севастополь – 0,94% [8, с. 92].

Таблиця 5

Показники введення нових основних засобів в економіці України
 у 2000-2009 рр.

Роки	Показники		
	основні засоби всього, млрд грн	введення в дію нових основних засобів, млрд грн	частка нових основних засобів у загальному обсязі, %
2000	829	23,7	2,86
2001	916	33,3	3,64
2002	965	35,0	3,63
2003	1 026	44,2	4,31
2004	1 141	61,5	5,39
2005	1 276	70,5	5,53
2006	1 569	82,3	5,25
2007	2 047	127,5	6,23
2008	3 150	149,6	4,75
2009	3 904	111,3	2,85

Джерело: наведено за даними [8, с. 89, 92; 9, с. 89, 92]

Критична тенденція з відтворення основного капіталу має місце в аграрній сфері економіки країни. «До 1990 р. в умовах скорочення чисельності працівників і стабілізації площі сільськогосподарських угідь нарощування аграрного потенціалу України здійснювалося шляхом підвищення рівня забезпеченості господарств матеріально-технічними ресурсами, поліпшення їх якості, дотримання технології виробництва» [2, с. 382]. В останні ж 20 років обсяги капітальних вкладень у сільське господарство значно скоротилися. Розвиток ресурсної бази сільського господарства гальмується рядом нерозв'язаних проблем.

Насамперед, чинний механізм економічних відносин безпосередньо між галузями агропромислового комплексу, а також з іншими галузями народного господарства має фрагментарний характер і не забезпечує рівноправних умов господарювання для всіх суб'єктів підприємництва. У результаті переважна більшість товаровиробників у сільському господарстві відчуває хронічну нестачу фінансових ресурсів, що, зокрема, унеможлиблює техніко-технологічне оновлення галузі. Протягом 2001–2010 рр. інвестиції в основний капітал сільського господарства, мисливства та лісового господарства збільшилися від 1,6 млрд. грн. до 12,2 млрд грн., а їх частка в загальній сумі капітальних вкладень по Україні зросла з 5,0% у 2001 р. до 7,2% у 2010 р. [12, с. 34].

Проте, темпи зростання інвестицій у сільське господарство України не можна вважати задовільними. За експертними оцінками, тільки для підтримки існуючого рівня сільськогосподарського виробництва, який існує нині, необхідно до 7 млрд грн інвестицій щорічно. У свою чергу, технічне оновлення галузі орієнтовно обійдеться в 9 млрд. грн. щорічно, а забезпечення потреб у мінеральних добривах і засобах захисту рослин щонайменше в 6 млрд. грн. на рік [2, с. 383-384]. Таким чином, відсутність фінансових ресурсів і можливостей нагромадження капіталу – головна перешкода техніко-технологічного оновлення сільського господарства. У зв'язку з цим, для забезпечення сталого розвитку аграрного виробництва необхідно створити сприятливі економічні умови для підвищення доходності і відповідно платоспроможності сільськогосподарських товаровиробників, а також для активізації діяльності в цій сфері банківського, промислового і торгового капіталів. Особлива роль в інноваційному оновленні ресурсної бази сільського господарства належить іноземним інвестиціям. Створення сприятливого клімату для інвесторів – одна із найважливіших зовнішньоекономічних функцій держави. Протягом 2002-2011 рр. прямі іноземні інвестиції в сільське господарство, мисливство та лісове господарство збільшилися з 86,8 млн. дол. до 833,7 млн. дол., однак їх частка в загальній сумі прямих іноземних інвестицій у суспільне господарство України практично не змінилась: 1,9% – у 2002 р. й 2011 р. відповідно [12, с. 35-36].

Катастрофічно недостатнім для переходу на принципи сталого розвитку залишається рівень забезпеченості економіки України засобами праці й надання послуг у розрахунку на одну особу. Для прикладу, в розвинених країнах Європейського Союзу, як-от Франція, Австрія, Нідерланди чи Німеччина, ще на початок 2007 р. вартісний обсяг основного капіталу на одного жителя країни значно перевищував рубіж у 100 тис. дол. США [15, с. 51]. Натомість в Україні на 01.01.10 р. при чисельності населення 45962,9 тис. чол. цей показник був на позначці 84,9 тис. грн. [14, с. 62-65], або 10,9 тис. дол. США (за середньорічним курсом НБУ в 2009 р. 7,79 грн. за 1 дол. США). Це вказує на надто слабку забезпеченість населення держави засобами праці й надання послуг у порівнянні з жителями

інших країн, що на практиці є свідченням низької ефективності господарського механізму в аспекті відтворення цього ресурсу.

Висновки з даного дослідження. Підводячи підсумок проаналізованим у дослідженні фактам, оцінкам та судженням, можемо констатувати, що протягом 1990-2011 рр. процес відтворення ресурсів основного капіталу національної економіки України зазнав руйнівних деформацій, зумовлених головним чином політикою необмеженої лібералізації суспільного господарства, що проявилось в катастрофічному зниженні впливу на нього господарського механізму. Можна стверджувати, що, здійснюючи ринкові перетворення, українська держава не лише не спромоглася створити ефективну систему використання економічних ресурсів, але й втратила стратегічні важелі у сфері їх відтворення. Доводиться констатувати, що за умови збереження здійснюваного неоліберального курсу і подальшого ослаблення господарського механізму забезпечити навіть просте відтворення основного капіталу національної економіки навряд чи вдасться.

Настав час суттєво корегувати економічний курс української держави, спрямовувати вітчизняне суспільство і його економічну систему не до химери неолібералізму, а на шлях продуманої і послідовної економічної політики з використанням усіх необхідних для цього елементів господарського механізму та методів загальнодержавного управління: наукового прогнозування розвитку, його загальнодержавного проектування, стратегічного планування й ресурсного забезпечення відповідно до визначених затрат і встановлених термінів.

Література

1. Статистический анализ социально-экономического развития Украины : [монография] / А.Ф. Ревенко, Е.Ю. Болховитинова, Т.Н. Пахомова и др. / НАН Украины ; Институт экономики. – К. : Наукова думка, 1994. – 194 с.
2. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: [монографія] / О.М. Алимов, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук, В.В. Микитенко та ін. – К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.
3. Завершальний етап приватизації в Україні / О.Пасхавер, Л.Верховодова, Т.Воронкова, Н.Терещенко // Центр економічного розвитку. – К. : Міленіум, 2003. – 210 с.
4. Україна: шляхи відродження економічної свободи: [аналітична доповідь] / О.Пасхавер, Л.Верховодова, К.Агеєва, Д.Згортюк. – К. : Центр економічного розвитку, 2010. – 142 с.
5. Інформація щодо реформування відносин власності в Україні за 2011 р. [Електронний ресурс] / Фонд держмайна України. – Режим доступу: <http://www.spfu.gov.ua/ukr/reports/spfu/201112.pdf>.
6. Офіційний веб-сайт Фонду державного майна України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.spfu.gov.ua/ukr/reports_spfu.php.
7. Кушнір Л.Л. Теоретичне підґрунтя та основні закономірності розвитку системи ресурсного забезпечення національної економіки Радянського періоду (1917-1933 рр.) / Л.Л. Кушнір // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі (Серія: «Економічні науки»). – 2011. – № 3 (48). – С. 252-264
8. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України ; За ред. О.Г. Осауленка ; Відп. за вип. Н.П. Павленко. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2011. – 560 с.
9. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Державний комітет статистики України ; За ред. О.Г. Осауленка ; Відп. за вип. П.П. Забродський. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2008. – 571 с.
10. Економічна оцінка державних пріоритетів технологічного розвитку / за ред. д-ра екон. наук Ю.М. Бажала. – К. : Ін-т екон. прогноз., 2002. – 320 с.
11. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державна служба статистики України ; За ред. О.Г. Осауленка ; Відп. за вип. О.Е. Остапчук. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2012. – 559 с.
12. Сільське господарство України: статистичний збірник 2010. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 384 с.
13. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2011 році. Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2011. – 80 с.
14. Основні засоби України за 2000-2010 роки : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 292 с.
15. Бобух І.М. Економічна оцінка основного капіталу: міжнародна практика та українські реалії / І.М. Бобух // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 1. – С. 39-53.